

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” DIN IAȘI

**FACULTATEA DE FILOSOFIE ȘI ȘTIINȚE SOCIAL-
POLITICE**

**ȘCOALA DOCTORALĂ DE FILOSOFIE ȘI ȘTIINȚE
SOCIAL-POLITICE**

**PROBLEMA RĂULUI ÎN GÂNDIREA
LUI TOMA DIN AQUINO ȘI
INTERPRETĂRI ULTERIOARE ALE
ACESTEIA ÎN FILOSOFIA MODERNĂ**

REZUMAT

Coordonator științific:

Prof. univ. dr. Anton Adămuț

Doctorand: Dorin Cozan

IAȘI, 2020

CUPRINS

Preambul.....	p. 6	
<i>Introducere</i>	p. 8	
Repere conceptual-metodologice ale cercetării doctorale:		
1. Tema și teza lucrării de doctorat	p. 9	
2. Scopul și obiectivele lucrării de doctorat	p. 12	
3. Metodologia cercetării doctorale	p.13	
4. Considerații preliminare privind stadiul cercetării în spațiul filosofiei europene și românești.....	p.15	
Capitolul 1.....	p. 21	
Antecedente filosofice ale problemei răului până la Toma din Aquino		
Prolog. Toma, „astrologul” – un tablou postmodernist cu referințe critice la tema binelui și a rău.....		p. 22
1.1. Începuturile filosofice grecești și problema răului.....	p. 23	
1. 2.Universul tomist – un scenariu al metafizicii medievale	p.23	
1.3. O istorie a neființei în filosofia greacă presocratică.....	p.25	

1.4.1. Accepțiuni ale răului în <i>Dialogurile</i> lui Platon.....	p. 29
1.4.2 Background-ul platonist al problemei răului, în textele tomiste	p. 32
1.5. Conceptul de rău la Aristotel și ocurențe ale acestuia în gândirea medievală	p. 34
1.6.1. Plotin și închisoarea materiei.....	p. 37
1.6.2. Influențe plotiniene asupra gândirii lui Toma, cu privire la bine și rău.....	p. 42
1.7.1. Despre mântuirea demonilor și apocatastază în scrierile lui Origen.....	p. 45
1.7.2. Origen -Toma – o relație deschisă de la pionier la maestru.....	p. 50
1.8.1. Problema răului la Sfântul Augustin.....	p. 55
1.8.2. Augustin în chilia lui Toma sau despre cum se înmulțesc talanții.....	p. 61
1.9.1. Dionisie Areopagitul, despre bine și rău.....	p. 66
1.9.2. Dionisie, lentila prin care Toma îl privește pe Dumnezeu	p. 69
1.10. Fredegisus din Tours, Despre nimic și ceva pe deasupra.....	p. 72
 Capitolul 2	p. 76
Descrierea problemei răului în viziunea lui Toma din Aquino	

2.1. Taxonomia răului în gândirea medievală: răul metafizic, răul fizic și răul moral.....	p. 77
2.2. Semnificații ale conceptelor de bine și de rău, în opera tomistă. Problema analogiei.....	p. 83
2.3. Dubla structură a „soluției” tomiste la problema răului – filosofică și teologică.....	p. 90
2.4. Interpretarea tomistă a moștenirii aristotelice privind problema răului și inovațiile gânditorului dominican.....	p. 98
2.5. Aspecte teologice ale demonologiei lui Toma din Aquino.....	p. 104
2.6. Descrierea complexului causal privind manifestarea răului în lume.....	p. 109
2.7. Privilegii și dificultăți ale taxonomiei tomiste cu privire la rău.....	p. 115
2.8. Însemnări pe marginea art. 5, Q. 95 din ST IIa IIae.....	p. 119
Capitolul 3.....	p. 132
Aplicații ale viziunii tomiste asupra răului în filosofia modernă: Descartes, Spinoza, Leibniz	
3.1. Descartes și răul metodologic.....	p. 133
3.1.1. Revoluția cartesianismului și reducția acestuia cu privire la rău	p. 133

3.1.2. Asemănări și deosebiri de metodă în cercetarea răului, la Toma și Descartes.....	p. 136
3.1.3. Toma, un anticartesian avant la lettre?	p. 141
3.2. Spinoza: Despre reminiscențe medievale în <i>Ethica ordine geometrico demonstrata</i> , cu privire la bine și rău	p. 143
3.2.1. Metoda spinozistă – o terapie a acomodării la divin.....	p. 143
3.2.2. Binele și răul – moduri de a gândi lumea.....	p. 146
3.2.3. Despre libertate, în sens spinozist.....	p. 150
3.3. Neotomism versus Leibniz: este lumea noastră cea mai bună dintre lumile posibile?.....	p. 154
3.3.1. Sensul teodiceii lebniziene.....	p. 154
3.3.2. Critica conceptului stoic de „destin”.....	p. 157
3.3.3. Critica conceptului medieval de „privație”.....	p. 160
3.3.4. Despre realitatea și aparența răului.....	p. 161
3.3.5. Este lumea noastră cea mai bună lume posibilă?.....	p. 164
3.3.6. Neotomistul Sertillanges – un avocat al teodiceii leibniziene.....	p. 167
3.3.7. Toma din Aquino - a fi creat înseamnă a fi destinat binelui.....	p. 169
3.3.8. Leibniz – scopul ultim al creaturii este mai-binele.....	p. 172
Concluzii și perspective.....	p. 175

Anexe.....	p. 191
Bibliografie	p. 195

Introducere. Repere conceptual-metodologice ale cercetării doctorale

Cercetarea metafizică presupusă de această teză de doctorat a constat într-o analiză a răului în viziunea lui Toma din Aquino, formulată în paradigma Creștinătății, și a modului în care răspunsul paradigmatic tomist a fost preluat și aplicat în modernitate, în scrierile lui Descartes, Spinoza și Leibniz.

Teza lucrării mele de doctorat se referă la faptul că răul, în accepțiunea lui Toma din Aquino, presupune o dublă structură de înțelegere (filosofică și teologică), eludarea sau diminuarea uneia dintre semnificații conducând, în metafizicile moderne, la utilizarea defectuoasă a soluției tomiste și, totodată, la estomparea avantajelor și originalității sale.

Pentru a testa ipoteza de lucru detaliată anterior, în cercetarea metafizică a conceptului de rău a fost utilizată metoda istorică, coroborată cu cea analitică, pentru a surprinde apariția și dezvoltarea teoriilor privind răul și diversele corelații și interdependențe cu alte concepte.

CAPITOLUL I

Astfel, *primul capitol* al tezei de doctorat a constat într-o incursiune în teoriile antice cu privire la rău, un ghid remarcabil fiind lucrarea lui Andrei Cornea, *O istorie a neființei în filozofia greacă*. Conform rezultatelor studiilor sale, în privința răului, presocraticii au adoptat trei atitudini: a. ontologică (o atenție minimă asupra răului), reprezentată de Thales, Anaximandru, Heraclit, Empedocle, Anaxagoras și pitagoreicii b. anti-meontologică, care exclude din discursul filosofic răul, având ca reprezentanți pe Zenon din Elea, Parmenide, Melissos, Antisthenes socraticul, Platon, în prima variantă a teoriei Ideilor și Epicur și c. meontologică, care prin Leucip, Democrit, Platon din opera târzie sau Aristotel, propun un discurs despre neființă, susținând afirmații

îndrăznețe de tipul „neființa cumva este, cu toate că nu este”.

Dintre filosofii enunțați, relevant pentru înțelegerea soluției tomiste la problema răului este Platon, care oscilează între două proiecte metafizice. Primul, de factură anti-meontologică, va postula, în dialoguri precum *Phaidon*, *Phaidros*, *Symposion* sau *Republica*, că nu există Idei pentru neant, respectiv rău.

Prin al doilea proiect metafizic platonician Neființa intră pe scena metafizică, în dialogurile târzii precum *Theaitetos*, *Parmenide*, *Sofistul*, *Timaios* sau *Legile*. Fragmentul 49a din *Timaios* introduce conceptul de *chora*, de receptacol al lumii, care va fi echivalat de Aristotel cu *hyle*, iar de latini cu *silva* și *materia*.

Această temă platoniciană – a răului provenind din materie – a fost tratată de Aristotel într-un mod critic, care l-a acuzat pe maestrul său că nu a diferențiat între materie și privație. Lipsa acestei distincții, evidențiază Stagiritul, l-a determinat pe Platon, așa cum se întâmplase și în cazul eleaților, să excludă neființa din discursul metafizic, excluzând astfel mișcarea, libertatea, întâmplarea, falsul și

eroarea; critică parțial susținută textual, după cum a demonstrat Andrei Cornea, în lucrarea menționată.

Însă, această distincție i-a permis lui Aristotel să amendeze afirmația că materia ar fi cauza răului astfel: materia este o sursă a răului, dar numai din cauza unei privații din subiect, a unei proprietăți lipsă, pe care ar fi trebuit să o aibă conform naturii sale. Astfel că răul trebuie gândit ca fiind fără esență, cu toate că el este omniprezent în lume. În plus, caracterul privativ al materiei explică devenirea lucrurilor, schimbarea care permite evoluția însăși a vieții. Toma din Aquino va prelua, din viziunea aristotelică, ideea privației și implicit a lipsei de natură a răului.

Plotin nu va fi de acord cu ideea că răul constă în privație, pentru că o astfel de opțiune metafizică conduce la ideea că sufletul este rău, datorită caracterului său privativ. Răul trebuie înțeles mai degrabă ca îndepărtarea maximă de bine și doar din acest motiv sursa sa este materia, înțeleasă ca absență totală a binelui. Simpla sa prezență este rea, deoarece infectează sufletul ținându-l captiv în lumea sublunară. Frumusețea acestei lumi camuflează răul și de aceea desprinderea de corporal, în

vederea revenirii la binele ultim este dificilă. Totuși, în sine, orice ființă este perfectă, deoarece e convertibilă cu binele, concluzie de care va uzita și Aquino.

Origen va prelua de la Plotin ideea că răul reprezintă doar un moment al Creației, care va fi anihilat în cele din urmă, datorită bunătății infinite a lui Dumnezeu. Gânditorul alexandrin va scrie prima teodicee creștină, în sensul unui exercițiu existențial, prin care este constituit un sens al suferinței umane. Teodiceea sa este o narațiune cosmică, asemenea unei hărți spirituale care asigură ascensiunea sufletului către Dumnezeu, narațiune care presupune trei momente: A. Starea pre-cosmică, incorporală, B. Starea actuală, a păcatului, care presupune o cvadruplă cădere – înger – sferă cosmică – om – demon și C. Revenirea la Dumnezeu având ca o consecință firească distrugerea totală a răului.

Cum există două creații, susține Origen, una în spirit și alta în carne și modul în care trebuie înțeles sfârșitul creației va presupune o dublă lectură. Pentru vulg, Infernul va fi veșnic, fiecare persoană primind pedeapsa divină, pe măsura greșelilor din această viață, însă pentru inițiați, pedeapsa nu poate fi veșnică, deoarece

ar contrasta cu puținătatea vieții umane și ar implica nedreptatea divină – o pedeapsă fără sfârșit pentru o existență limitată. De aceea, demonul va fi iertat (*apokatastasis*), și implicit orice ființă care a păcătuit. Este însă o concluzie sub semnul provizoratului și nu o dogmă, subliniază Origen, recomandând prudență și discreție teologică, pentru că astfel de afirmații scandalizează de obicei mulțimile.

Odată cu Sfântul Augustin, teoria cu privire la rău va fi definitivată în cadrele paradigmei creștine, Toma din Aquino urmându-l îndeaproape pe celebrul său precursor în analizele sale amănunțite.

Augustin își fundează concepția sa pe identitatea dintre Ființă și Bine, răul neavând o natură proprie, și, prin urmare, nicio esență. Astfel, el nu poate fi gândit ca un principiu explicativ al lumii, cum procedează în epoca sa maniheismul, dar nici nu poate fi exclus din înțelegerea naturii umane, cum proclama pelagianismul. În definirea răului, Sfântul Augustin îl va urma pe Aristotel, afirmând că este o corupție în natură. Cum nu are o natură proprie, răul subzistă într-un bine și se inserează în natură tocmai prin caracteristica ei fundamentală, și anume schimbarea.

Astfel că, orice natură este bună în sine, materia informă fiind și ea o creație a lui Dumnezeu, prin urmare, participă la bine; soluția demiurgului platonician fiind respinsă tocmai pentru a limita intruziunea răului în lume prin materie. Pentru Augustin, materia și implicit corpul sunt doar ocazia păcatului și nu cauza acestuia.

Cauza răului va fi identificată de Augustin în voința omului, atunci când acesta caută un bine inferior, răul constând în această întoarcere de la un bine superior la altul inferior. Rezultă că voința slabă, deficientă, reprezintă motivul căderii umane în păcat, după cum și păcatul angelic al mândriei va fi înțeleș în aceeași manieră a unei alegeri, printr-o întoarcere a privirii de la Dumnezeu, Ființa perfectă, către perfecțiunea propriei ființe.

La un secol după Augustin, Dionisie Areopagitul va continua opțiunile augustinismului, într-o manieră personală, constituind pentru Toma din Aquino una din sursele fundamentale ale concepției sale cu privire la rău. Astfel, evidențiind relativitatea răului, Pseudo-Dionisie va afirma că orice lucru e rău doar sub un anumit aspect, prin

faptul că se opune altor lucruri, însă, din perspectiva ansamblului, participă la bunătate.

Combătând ideea lui Proclus, conform căruia răul e amestecat cu binele, Dionisie va sublinia că fiindul e bun, răul nefiind ceva. Trecând în revistă realitățile (Dumnezeu, îngerul, demonul, sufletul, animalul, natura, materia sau privația), Dionisie arată că răul nu se găsește în niciuna din acestea.

CAPITOLUL AL II-LEA

Capitolul al doilea al prezentei teze de doctorat, evidențiază caracterul paradigmatic al răspunsului lui Toma la întrebarea ce este răul.

Așa cum remarcă și Sertillanges, răul în secolul al XIII-lea e înțeles prin filtrul iudeo-creștin, dublat de un filtru augustinian, astfel încât metafizicile medievale vor exclude răul din rândul principiilor care întemeiază sau justifică lumea; în același mod va proceda Toma, considerând că răul nu are o realitate metafizică independentă. Astfel că taxonomia răului, expusă de

Andrew Pinsent, în *The History of Evil in the Medieval Age*, se va regăsi și în textele tomiste. Astfel, răul va fi etichetat în trei moduri: ca rău natural, ca păcat (cel mai mare rău) și ca maliție (așa cum există la demoni, de exemplu).

Ca și în cazul contemporanilor săi, Toma din Aquino nu consideră problema răului o problemă destabilizatoare, care să pună la îndoială premisele creștinismului. Prin urmare, nu va scrie o teodicee, afirmând încă de la început că, dacă există rău, înseamnă că Dumnezeu există.

Brian Davies surprinde bine dubla perspectivă din care Aquinatul problematizează acest subiect: pelerina teologului este dublată de pălăria filosofului. Dacă din perspectivă teologică, termenul avut în vedere este încadrat în anumite dogme care reprezintă un adevăr al credinței, din cea filosofică e necesar de arătat că problema răului este, înainte de toate, o problemă a limbajului. Această idee, de factură wittgensteiniană, este susținută de McCabe care subliniază că răul e o problemă metafizică ce nu poate fi dizolvată decât prin relevarea erorilor metafizice ascunse în formularea sa.

De aceea, binele și răul nu trebuie catalogați ca termeni descriptivi, care exprimă proprietăți ale lucrurilor, ci doar ca termeni evaluativi, în funcție de care ne ghidăm conduita. Acesta este motivul pentru care Aquino numește bine tot ceea ce e dezirabil, atractiv, o teză de factură aristotelică, conform căreia binele e tot ceea ce lucrurile doresc. Astfel că e posibil și legitim a converti *bonum* cu *ens*, ei fiind, în limbajul medievalilor, transcendenali; lucrurile bune „împart” nu o proprietate, ci un Creator.

Prin urmare, doctrina Creației, justificând bunătatea ființei va implica, în limbajul metafizic, un mod restrictiv de înțelegere a răului; ființele nu pot fi rele, astfel că răul e doar o absență, o privație într-un subiect. Parazitând ființa, el va avea un rol secundar în metafizicile medievale, fiind doar permis, îngăduit de ființa supremă, pentru binele Universului. Însă, și această permisivitate a răului trebuie înțeleasă analogic, în sensul că Dumnezeu permite răul nu pentru că nu ar putea altfel, ci ca manifestare a bunătății sale infinite. Motivele divine ale acestei îngăduințe depășesc însă puterea de înțelegere umană și de exprimare a acestei înțelegeri în limbaj.

Jacques Maritain va critica argumentul tomist, că Dumnezeu permite răul pentru binele Universului, arătând că, înțelegând Universul ca o mașină a binelui, unde omul devine o piesă dispensabilă, se ratează înțelesul de persoană din definirea omului. Soluția lui Maritain e aceea de a înlocui ideea de perfecțiune a lumii cu „lucrarea iubirii”, prin care omul trebuie văzut, nu ca o parte, neglijabilă pentru binele întregului, ci ca un întreg univers, ca ființă autonomă și deschisă permanent unui dialog cu ceea ce transcende propria ființă.

Este posibil ca reticența lui Maritain privind soluția tomistă să fie declanșată de un mod diferit de înțelegere a răului, în paradigma contemporană. Exegeți precum Brian Davies și Herbert McCabe au utilizat metafora puzze-ului pentru a explica această diferență. Dacă răul este o piesă dintr-un puzzle (puzzle-ul fiind Weltanschauung-ul medieval), ale cărui piese fundamentale sunt de natură teologică, pierderea sau estomparea acestora odată cu modernitatea, vor declașa automat și respingerea modului în care era înțeles răul în lumea medievală.

Astfel, pentru un medieval, lumea presupunea o ierarhie a ființelor, etajarea acestora implicând limbaje diferite care să le descrie. Există, așadar, și o ierarhie a limbajelor, de la cel univoc (care descrie un animal sau o plantă), la cel echivoc (care descrie un produs uman, de exemplu o bancă), la cel analogic (care încearcă să descrie, prin conceptele de bine și rău, lumea și implicit Creatorul ei). Fiind analogice, aceste concepte depind contextual, adică evaluează lumea din perspectivă umană. Rezultă că perspectiva divină, inaccesibilă atât îngerului cât și omului, ar putea reprezenta cheia înțelegerii complete a problemei răului. Singura certitudine este, susțin cei doi exegeți menționați anterior, că Dumnezeu nu poate fi gândit ca un agent moral, nefiind unul din obiectele lumii acesteia, neputând fi înțeles în esența Sa.

CAPITOLUL AL III-LEA

Al treilea capitol al tezei de doctorat reprezintă o cercetare a modului în care soluția tomistă la problema răului poate fi identificată în textele marilor raționaliști

din secolul al XVII-lea, și anume Descartes, Spinoza și Leibniz.

În privința cartesianismului, exegeții au remarcat încă de la început caracterul ambivalent al acestuia: pe de o parte, radical, modern, încercând să impună o nouă filosofie a vieții, iar pe de altă parte tributar temelor medievale și terminologiei aferente. În acest sens, Etienne Gilson va insista asupra continuității pe care o implică filosofia cartesiană, arătând că Dumnezeu lui Descartes este, în fond, Dumnezeu medievalilor, diferența notabilă fiind aceea că gânditorul francez va realiza o deplasare de accent de la aspectele teologice la cele filosofice și științifice. Se trece astfel, oarecum tacit, de la o metafizică a Exodului, ce subliniază verbul „a crea”, la o metafizică a suspiciunii, care privilegiază verbul „a fi”, raportat la ego.

Cu toate acestea, definiția răului folosită de Cartesius nu se va distanța de cea tomistă, considerând răul o lipsă, așadar o absență. Abia odată cu Reforma și Contrareforma răul devine o problemă care pune sub semnul întrebării conceptul tradițional al divinității. Însă, până atunci, Descartes va considera în continuare răul ca

situându-se într-un subiect și îl va analiza în special din punct de vedere gnoseologic, eroarea fiind rezultatul unei voințe care alege dincolo de ceea ce rațiunea îi arată clar și distinct.

Astfel, Descartes limitează discuția cu privire la rău, raportându-se preponderent la problema erorii, care apare din cauza unei deficiențe de metodă. Însă, privilegierea metodei, a regulilor de îndrumare a minții în descoperirea adevărului, poate fi doar un pretext de a escamota diferența radicală pe care o aduce cartesianismul.

În cazul lui Spinoza, s-a observat aceeași ambivalență a sistemului său filosofic: o gândire inovatoare, atât față de cea medievală cât și față de cartesianism, dar totodată spinozismul a fost văzut și ca ultima întrupare a gândirii medievale.

Evidențiind relativitatea conceptelor de bine și rău, Spinoza le va descrie ca moduri de a gândi și înțelege lumea, binele fiind dezirabil, în funcție de context, în măsura în care implică o viață plăcută. Contribuind la perfecțiunea ființei noastre, binele ajută astfel să obținem un model exemplar al naturii umane. Răul, deși este

înțeles în continuare ca o privație, exemplele și explicațiile spinoziste sunt mai degrabă de factură psihologică decât biblică sau teologică; Biblia e destinată vulgului, și mai puțin cercetării teologale.

Prin urmare, a susține că răul ar avea o natură înseamnă a avea o idee inadecvată despre acest concept, datorată faptului că ființa umană este sclavă a pasiunilor. Acestea dăunează conatus-ului, deoarece pasiunile țin de exterioritatea ființei umane, și se impun rațiunii și o controlează. Miza eticii spinoziste va fi în direcția eliberării de pasiuni prin conștientizarea acelor înclinații care ne determină acțiunile noastre. A conștientiza motivele acțiunilor noastre implică totodată și conștientizarea necesității care guvernează în lume. Astfel că libertatea umană va presupune cunoașterea celor mai bune posibile motive de a acționa într-o direcție, motive care ne definesc ființa.

În privința filosofiei lui Leibniz, aceasta pare mai sensibilă la moștenirea medievală decât cea cartesiană sau spinozistă. Teodiceea leibniziană, în spiritul augustinianismului, are un caracter juridic, în încercarea

de a pleda împotriva vinovăției lui Dumnezeu cu privire la existența răului în lume.

În lucrările timpurii, Leibniz va critica teoria răului ca privație, considerând explicațiile medievale ca o strategie metafizică de escamotare a dificultăților pe care le pune omniprezența răului în lume.

Cu toate acestea, în *Eseuri de Teodicee*, gânditorul german va detalia înțelesul medieval al conceptului de rău, considerând privația însăși condiția de posibilitate a lumii create. Alegând, din infinitatea de lumi posibile pe cea mai bună, Dumnezeu creează o lume unde cel mai mic rău este înscris în planul divin și demonstrează bunătatea divină.

Imperfecțiunea originală a creaturilor, reprezentată de ideile eterne din mintea divină, este prima și cea mai îndepărtată cauză a răului. Acest prim nivel este denumit de Leibniz rău metafizic, la care se adaugă răul fizic și cel moral, conform schemei medievale.

Indiferent de cantitatea de rău din această lume, toate acțiunile și alegerile divine se întâmplă pentru binele tuturor. Este ocolit astfel, susține Leibniz, fatalismul spinozist, prin care se nega providența, afirmând că binele

este rațiunea suficientă a voinței divine, cu toate că nu putem ști ce se află în spatele acestei rațiuni. Ce putem ști este, în viziunea lui Leibniz, faptul că cea mai bună lume posibilă implică existența răului, fiind caracterizată prin două aspecte: conține cele mai simple legi, prin urmare, cele mai eficiente și este cea mai bogată în fenomene, această bogăție manifestându-se și prin acele acțiuni care pot dăuna sau alege un bine inferior.

Deși gânditorul german, datorită vieții sale active din punct de vedere social, este familiarizat cu existența concretă a răului, el va menține, la nivelul discursului filosofic, un optimism metafizic conform căruia fericirea creaturilor inteligente este principala parte a designului divin, cu toate că providența divină poate urmări și alte scopuri în Univers. Astfel că, din perspectivă astronomică, a posibilităților altor sisteme solare și implicit a altor lumi, răul din viața omului poate fi infim în comparație cu imensitatea Universului și miliardele de galaxii care îl populează. Mai mult, din perspectivă psihologică, e posibil ca sensibilitatea exagerată față de rău să se datoreze faptului că răul este un episod secundar și rar în viața omului, ceea ce prevalează fiind starea de bine; fiind

rar, răul atrage atenția și lamentațiile, în timp ce binele, fiind constant și preponderent, trece neobservat și nevalorificat ca atare.

Se poate doar afirma, susține Leibniz, că din punct de vedere moral Dumnezeu alege cea mai bună lume posibilă, ceea ce demonstrează libertatea sa absolută. O astfel de lume implică cel mai mic rău posibil, alături de cel mai mare bine posibil, altfel spus, minimul de rău și maximul de bunătate.

CONCLUZII

În urma analizelor efectuate și descrise în această teză cu privire la rău, atitudinea cea mai convenientă este cea care îmbrățișează paradoxul socratic „știu că nu știu nimic; însuși Toma a stat în preajma unui „Socrate”, și anume Albert cel Mare și, prin urmare, a vorbi despre rău e doar o încercare de a rezolva un puzzle.

Această atitudine socratică este sugerată, în primul rând, de intuiția lui Brian Davies, conform căreia Toma din Aquino este un gânditor apofatic; în mod secundar, de

preferința sa pentru tăcere. Edificiul discursului său dublu (filosofic și teologic) înaintează în înțelegerea divinului și implicit a răului până la un punct, dincolo de care Toma își recunoaște limitele, datorate atât limbajului cât și modului uman de înțelegere a chestiunilor disputate; de amintit aici experiența mistică din timpul liturghiei din 6 decembrie 1273, în urma căreia a refuzat să continue lucrul la *Summa Theologica*, afirmând că tot ceea ce a scris e un foc de paie.

Avantajele gândirii tomiste, conștientă de omniprezența răului, pot fi descrise prin trei elemente: optimismul ontologic implicat de orice metafizică ce privilegiază conceptul de ființă și cel transcendență divină, capacitatea discursului filosofico-teologic tomist de a demonstra că problema răului este o falsă problemă, Toma nefiind un teodicist și o atitudine echilibrată în raportarea la rău. Adoptând soluția augustiniană, Toma justifică existența răului atât prin argumentul cosmologic (răul ține de constituția lumii), cât și prin argumentul teologic (existența unei cauzalități între răul săvârșit și cel suferit); numai hipersensibilitatea noastră ne face reticenți în acceptarea altor răspunsuri la întrebarea ce este răul.

Bibliografie selectivă:

I. Surse primare:

1. Sancti Thomae de Aquino, *Quaestiones disputatae de malo*, (editio leonina).
2. Sancti Thomae de Aquino, *Summa Theologiae, Romae, 1888*, (editio leonina).
3. Thomae Aquinatis, *Summa contra Gentiles, I-IV, Typis Ricardi Garroni, Romae, 1926* (editio leonina).
4. Sancti Thomae de Aquino, *Compendium theologiae*, Editori di san Tomasso, Romae, 1979 (editio leonina).
5. Sancti Thomae de Aquino, *Expositio super Iob, ad litteram, Ad Sanctae Sabinae, 1965* (editio leonina)
6. Toma din Aquino., *Summa Theologica I*, traducere de Alexander Baumgarten (coord.), prefață de Adriano Oliva, O.P., lămuriri preliminare de Alexander
7. Toma din Aquino, *Summa Theologica III (IIa IIae)*, notă preliminară, note și îngrijirea ediției de Alexander Baumgarten, Polirom, Iași, 2016.

II. Surse secundare:

1. Adămuț, Anton, *Filosofie și teologie la Sfântul Augustin*, Editura Academiei Române, București, 2009.
2. Aertsen, Jan A., *Medieval Philosophy and the transcendentals, The case of Thomas Aquinas*, E.J. Brill Lieden, New York, 1996.
3. Areopagitul, Dionisie, *Despre numele divine. Teologia mistică*, traducere din limba greacă, introducere, note, glosar de termeni și bibliografie de Marilena Vlad, Polirom, Iași,
4. Aristotel, *Metafizica*, traducere, comentariu și note de Andrei Cornea, Humanitas, București, 2007.
5. Aristotel, *Fizica*, traducere și comentarii de Alexander Baumgarten, Univers Enciclopedic Gold, București, 2018.
6. Aristotel, *Etica nicomahică*, traducere, studiu introductiv, comentarii și index de Stella Petecel, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988.
7. Aubenque, Pierre, *Problema ființei la Aristotel*, traducere de Daniela Gheorghe, Teora, București, 1998.

8. Augustin, Sfântul, *Confesiuni*, Traducere din limba latină, introducere, note și comentarii de Eugen Munteanu, Humanitas, București, 2018.
9. Augustin, *Despre natura binelui. Contra maniheilor*, traducere din limba latină, note și comentarii de Cristian Șoimușan, Anastasia, București, 2004.
10. Augustin, Sfântul, *De libero arbitrio*, studiu introductiv, traducere și note de Gh. I. Șerban, Humanitas, București, 2004.
11. Areopagitul, Dionisie, *Despre numele divine*, traducere din limba greacă, introducere, note, glosar de termeni și bibliografie de Marilena Vlad, Polirom, Iași, 2018.
12. McBrayer, Justin P. & Snyder, Daniel-Howard (ed.), *The Blackwell Companion to Problem of Evil*, Wiley-Blackwell, Oxford, 2013.
13. Chenu, Marie-Dominique, O.P., *La théologie comme science au XIIIe siècle*, Vrin, Paris, 1969.
14. Copleston, Frederick, *Istoria filosofiei*, vol. II, traducere de Mihaela Pop și Andreea Rădulescu, București, Editura ALL, 2009.

15. Cornea, Andrei, *O istorie a neființei în filozofia greacă*, Humanitas, București, 2010.
16. Crîșmăreanu, Florin, *Analogie și hristologie. Studii dionisiene și maximiene*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2014.
17. Crouzel, Henri, *Origen, personajul, exegetul, omul duhovnicesc, teologul*, traducere de Cristian Pop, prefață de diac. Ioan I. Ică jr, Deisis, Sibiu, 2014.
18. Davies, Brian, *Thomas Aquinas on God and evil*, Oxford University Press, New York, 2011.
19. Davies, Brian, *The reality of God and the problem of evil*, Bloomsbury Academic, 2006.
20. Davies, Brian, *On evil*, Oxford University Press, New York, 2003 Dauphinais, Michael, David, Barry & Levering, Matthew (ed.), *Aquinas the Augustinian*, The Catholic University of America Press, Washington, D.C., 2007.
21. DeCoursey, Mary Edwin, *The theory of evil in the metaphysics of St. Thomas and its contemporary significance*, Catholic Univ. of America Press, 1948.

22. Descartes, *Meditații metafizice*, în românește de Ion Papuc, cu un Cuvânt înainte al traducătorului, Crater, București, 1997.
23. Descartes, *Reguli utile și clare pentru îndrumarea minții în cercetarea adevărului*, traducere, notiță istorică și note de Corneliu Vilt, Editura Științifică, București, 1964.
24. Dougherty, M.V. (ed.), *Aquinas's Disputed questions on evil, A critical guide*, Cambridge University Press, 2016.
25. Emery, Gilles & Matthew Levering (ed.), *Aristotle in Aquinas's Theology*, Oxford University Press, New York, 2015.
26. Feinberg, John, *The many faces of evil*, Crossway Books, Illinois, 2004.
27. *Fragmentele presocraticilor*, traducerea integrală după ediția Diels-Kranz, cu introduceri și note de Simina Noica și Constantin Noica, Junimea, Iași, 1974.
28. Fredegisus, *Despre substanța nimicului și a întunericului*, traducere din limba latină, notă introductivă, tabel cronologic, note și comentarii de Florin

Crâșmăreanu, Univers Enciclopedic Gold, București, 2015.

29. Gerson, Lloyd P. (ed.), *The Cambridge Companion to Plotin*, Cambridge University Press, Toronto, 1996.

30. Gilson, Étienne, *Filozofia în Evul Mediu*, traducere de Ileana Stănescu, București, Editura Humanitas, 1995.

31. Gilson, Etienne, *L'esprit de la philosophie médiévale*, Librairie philosophique J. Vrin, Paris, 1932.

32. Gilson, Etienne, *Tomismul. Introducere în filozofia Sfântului Toma d'Aquino*, traducere din franceză de Adrian Niță, Traducere din latină de Lucia Wald, Humanitas, București, 2002.

33. Greenstock, David, T.O.P., *Thomism and the New Theology*, Thomist; a Speculative Quarterly Review, 13 (1950).

34. Hariga, Florina-Rodica, *Cauza răului în filozofia lui Bonaventura din Bagnoregio*, teză de doctorat susținută la Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 2015, nepublicată.

35. Hanink, James G. (editor), *Aquinas and Maritain on Evil*, American Maritain Association, Washington, 2013.

36. Henle, Reverend R.J., *Saint Thomas and Platonism, A study of the Plato and Platonici texts in the writings of Saint Thomas*, The Hague, 1970.
37. Jolley, Nicholas (ed.), *The Cambridge Companion to Leibniz*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.
38. Knasas, John F.X., *Aquinas and the cry of Rachel. Thomistic reflections on the problem of evil*, The Catholic University of America Press, Washington, 2013.
39. Knowles, David, *The Evolution of Medieval Thought*, London, Longman, 1988.
40. Kerr, Fergus, *Pe urmele lui Toma*, traducere de Alex Moldovan, Sapientia, Iași, 2013.
41. Kremer, Elmar & Latzer, Michael, *The problem of evil in early modern philosophy*, University of Toronto Press, Toronto, 2001.
42. Kretzmann Norman & Eleonore Stump (ed.), *The Cambridge Companion to Aquinas*, Cambridge University Press, 1993.
42. Kisner, Matthew J., *Spinoza on Human Freedom*, Cambridge University Press, New York, 2011.
- Leibniz, G.W., *Eseuri de teodicee*, Polirom, Iași, 1997.

44. Leibniz, G. W., *Discours de métaphysique suivi de Monadologie et autres textes*, Gallimard, Paris, 2004.
45. G.W. Leibniz, *Noi eseuri asupra intelectului omenesc*, Traducere de Marius Tianu, All, Educational, București, 2003.
46. Louth, Andrew, *Dionisie Areopagitul. O introducere*, traducere de Sebastian Moldovan, Deisis, Sibiu, 1997.
47. Lotz, Johannes B., *Martin Heidegger et Thomas d'Aquin*, Presses Universitaires de France, Paris, 1988.
48. Mandonnet, Pierre, O.P., et Destrez, J., O.P., *Bibliographie thomiste*, Le Saulchoir, Kain, 1921.
49. Mathewes, Charles T., *Evil and the Augustinian Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
50. Maritain, Jacques, *St. Thomas Aquinas, Angel of the Schools*, London, Sheed&Ward, 1946.
51. Maritain, Jacques, *ST. Thomas and the problem of Evil*, Marquette University Press, Milwaukee, 1942.
52. Maritain, Jacques, *Three Reformers – Luther, Descartes, Rousseau*, Charles Scribner's Sons, 1929.
53. McBrayer, Justin P.& Snyder, Daniel-Howard (ed.), *The Blackwell Companion to Problem of Evil*, Wiley-Blackwell, Oxford, 2013.

54. McCabe, Herbert, *God and Evil in the theology of St. Thomas Aquinas*, Continuum International Publishing Group, London, 2010.
55. McGrade, A. S. (ed.), *The Cambridge Companion to Medieval Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
56. Messadie, Gerald, *Istoria generală a Diavolului*, traducere de Radu Tudoran, Humanitas, București, 2008.
57. Migne, L'Abbé (ed.), Morin, Frédéric, *Dictionnaire de philosophie et de théologie scolastiques*, Tome second, Ateliers Catholiques, Paris, 1865.
58. Mondin, Battista, *Sistemul filozofic al lui Toma d'Aquino*, traducere de Marinel Mureșan, Sorina Mureșan, Târgu-Lăpuș, Editura Galaxia Gutenberg, 2006.
59. Mondin, Battista, *Dizionario enciclopedico del pensiero di S. Tommaso D'Aquino*, Edizioni Studio Domenicano, Bologna, 2000.
60. Morin, Frédéric, *Dictionnaire de philosophie et de théologie scolastiques*, vol. 2, J.-P. Migne, Paris, 1865.
61. Neiman, Susan, *Evil in Modern Thought. An alternative history of philosophy*, Princeton University Press, New Jersey, 2002.

62. Origen, *Scrieri alese*, Partea a treia, *Despre principii*, studiu introductiv, traducere, note de pr. prof. Teodor Bodogae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982.
63. O'Rourke, Fran, *Pseudo-Dionysius and the Metaphysics of Aquinas*, E.J. Brill Leiden, New York, 1992.
64. Pinsent, Andrew, *The History of Evil in the Medieval Age*, vol. II, Routledge, New York, 2018.
65. Platon, *Opere*, V, Cuvânt prevenitor de Constantin Noica, traducere, interpretare, lămuriri preliminare note și anexă de Andrei Cornea, Editura Științifică și Enciclopedică București, 1986.
66. Platon, *Opere*, VI, traducere, lămuriri preliminare și note de Constantin Noica, Editura Științifică și Enciclopedică București, 1989.
67. Platon, *Opere*, VII, traducere, lămuriri preliminare și note de Cătălin Partenie Editura Științifică, 1993.
68. Plotin, *Opere*, I, traducere, lămuriri preliminare și note de Andrei Cornea, Humanitas, București, 2002.
69. Plotin, *Opere*, III, Traducere, lămuriri preliminare și note de Andrei Cornea, Humanitas, București, 2002.

70. Pavel, Constantin, *Problema răului la Fericitul Augustin*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1996.
71. Peterson, John, *Introduction to thomistic philosophy*, University Press of America, Maryland, 2012.
72. Picavet, Francois, *Esquisse d'une histoire générale et comparée des philosophies médiévales*, Paris : F. Alcan, 1907.
73. Pinsent, Andrew, *The History of Evil in the Medieval Age*, Routledge, New York, 2018.
74. Rateau, Paul, *Leibniz on the Problem of Evil*, Oxford University Press, 2019.
75. Revue thomiste, *Questions du temps presents* (1927), 32 annee, Nouvelle serie X, Paris.
76. Rimaud, Jean, *Thomisme et Méthode - Qui Devrait Être - Discours Sur La Méthode*, G. Beauchesne, Paris, 1925.
77. Rorem, Paul, *Pseudo-Dionysius - A Commentary on the Texts and an Introduction to Their Influence*, Oxford University Press, New York, 1993.

78. Scott, Mark S.M., *Journey back to God: Origen on the problem of evil*, Oxford University Press, New York, 2012.
79. Sentis, Laurent, *Saint Thomas d'Aquin et le mal - Foi chrétienne et théodicée*, Beauchesne, Paris, 2012.
80. Sertillanges, A.G., O.P., *Thomas Aquinas. Scholar, Poet, Mystic, Saint*, Sophia Institute Press, Manchester, 2011.
81. Sertillanges, A.-D., O.P., *Le problème du mal*, vol. I (*L'Histoire*), Aubier, Paris, 1948.
82. Sertillanges, A.-D., O.P., *Le problème du mal*, vol. II (*La Solution*), Aubier, Paris, 1948.
82. Sertillanges, A.-D., O.P., *L'Idée de création et ses retentissements en philosophie*, Aubier, Paris, 1945.
84. Shanley, Brian J., O.P., *The thomist tradition*, The Catholic University of America, Washington, 2002.
85. Spinoza, Benedict *Etica*, Traducere de Al. Posescu, Editura Științifică, București, 1957.
86. Spinoza, *Lettres sur le mal et sur quelque autres sujets*, L'Herne, 2011, Paris.
87. van Steenberghen, Fernand, *La philosophie au XIIIe siècle*, Louvain, Publications Universitaires, 1966.

88. *Studii tomiste*, Anul VI (2006), Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice, București.
89. *Studii tomiste*, Anul XI (2011), Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice București.
90. Stump, Eleonore, *Aquinas*, Routledge, London, 2003.
134. Tăușan, Grigore, *Filosofia lui Plotin*, „Agora” SRL, Iași, 1993.
91. Trottmann, Christian, *Théologie et noétique au XIIIe siècle*, Paris, J. Vrin, 1999.
92. (te) Velde, Rudi, *Aquinas on God: The 'Divine Science' of the Summa Theologiae*, Routledge, London, 2006.
93. Vlăduțescu, Gheorghe, *Teologie și metafizică în cultura Evului Mediu*, Paideia, București, 2003.
94. Vlăduțescu, Gheorghe, *Filosofia neotomistă în Franța*, Editura Științifică, București, 1973.
95. Westberg, Daniel, *Right Practical Reason, Aristotle, Action and Prudence in Aquinas*, Clarendon Press, Oxford, New York, 2002.
96. Wodzinski, Cezary, *Heidegger and the Problem of Evil*, Peter Lang, New York, 2016.